

րողակի ծրագիր, Դրանցից էր 1846 թ. ստեղծված «Համազգայաց ընկերություններ»։ Նրա նպատակն էր զարկ տալ հայ ժողովրդի քաղաքական համախմբմանը և միասնությանը։ 1860 թ. հիմնվում է «Բարեգործական» ընկերությունը, որի մեջ ընդգրկվում են Մկրտիչ Աղաթոնը, Գրիգոր Օտյանը, Սերովբե Թազվորյանը, Մկրտիչ Պեշկեթյանը և ուրիշներ։ Հետագայում ընկերության ձևի վրա փոփոխություններ կանգնեցվեցին, որոնց հաջողվել էր «Բարեգործական» պատվավոր նախագահ ընտրել Միքայել Նալբանդյանին, խանդավառված վերջինիս հեղափոխական գաղափարներով, նրա խորհրդով ծրագրում են ստեղծել մի գաղտնի կազմակերպություն¹¹։

Կ. Պոլսից հետո արևմտահայ մշակույթի խոշոր կենտրոններից էր Զմյուռնիա քաղաքը։

Արևմտյան գաղութարարները ծրագրված աշխատանք էին կատարում Թուրքիա ներթափանցելու համար։ Նրանք քաջ առ քաջ մոտենում էին մայրաքաղաքին։ Իրենց առաջին հենարանը դարձնում են Մալթա կղզին, հիմնում տպարան, հրապարակում հայերեն գրքեր, ապա այնտեղից անցնում Զմյուռնիա, որտեղ նրանց գործակալ Գուլիելմոս Կրիֆտը հայկական տպարան է բաց անում 1830 թ. և լույս ընծայում աշխարհաբար գրքեր, բացառապես հրդեհական բնույթի, այդ թվում և Աստվածաշունչը¹²։ Սկսվում է բուռն պայքարը օտար ներթափանցման դեմ։ Հակադեմոստրացիաներ շոշափելի արգելանքի է հասնում, երբ 1850-ական թվականների սկզբներին Հարություն և Սարգիս Տեսեյան հեղաշյուները բաց են անում իրենց հայտնի տպարանը։

Տեսեյան տպարանի հրատարակությունների ազդալին դրոշմը թույլ էր, դրանք մեծ մասամբ թարգմանական վեպեր էին, սակայն այդ գրքերը հայ իրականություն էին բերում կյանքի թարմ շունչը։ Հիշենք Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառների» հինգ հատորների լիակատար և դասական թարգմանությունը Գրիգոր Զիլինկիրյանի կողմից, նույն հեղինակի «Փարիզի աստվածամոր տաճարը» վեպի թարգմանությունը՝ Մեսրոպ Նուպարյանի կողմից, Հյուգոյի մի շարք պիեսների («Լուկրեցիա Բորջիա», «Անջելո» և այլն) թարգմանությունը Ա. Կ. Տեսեյանի կողմից, Վալտեր Սկոտի, Վոլտերի, Ա. Դյումայի և Ժյուլ Վեռնի վեպերի թարգմանությունը Մատթեոս Մամուրյանի կողմից և այլն¹³։

Վերահիշյալ գրքերը առաջավոր մտքեր ու գրականության ճաշակ էին պատվաստում ընթերցող երիտասարդության մեջ։ Շատ վեպեր, ինչպես «Թշվառները», Վոլտերի երկերը («Զադիկ», «Միկրոմեգաս» և այլն), հակադրվում էին միսիոներական հրատարակություններին։

Մշակույթի այս օջախներում է, որ XIX դարի սկզբներից աշխուժացում ապրեց հայ միտքը։

2. ԴՊՐՈՑ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դարասկզբին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ իրականության մեջ շարունակում էր տիրապետող մնալ ուսուցման ավանդական խալֆայական ձևը։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 81։

¹² Նույն տեղում։

¹³ Քաղաքի, Տիպ ու տառ, էջ 135—137։

Դասավանդման հիմնական առարկաները կապված էին կրոնի հետ և ամենևին չէին նպաստում աշակերտության մտավոր ունակությունների զարգացմանը։ Աշակերտները հարկադրված էին սաղմոս ու ժամագիրք անգիր անել։

Սակայն, թեև 1819 թվականին XIX դարը, հայկական դպրոցը կանգնեց այնպիսի խնդիրների առջև, որոնք պետք է անհրաժեշտաբար հեղաբեկում մտցնեին նրա կյանքում։ Դա ժամանակի հրամայական պահանջն էր, որովհետև խորտակվում էին իրենց դարն ապրած ֆեոդալական հարաբերությունները, հայ ժողովուրդը ներքաշվում էր կապիտալիզմի ոլորտը և արդեն իսկ զգում ազգային համախմբման անհրաժեշտությունը։ Նոր ժամանակը հրամայաբար թեւադրում էր, որ պետք է մատաղ սերնդի կրթության գործը համապատասխանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ դպրոցի աշխարհականացմանն ու ժողովրդականացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական միասնական սիստեմի կիրառմանը։ Դժվարին խնդիրներ էին դրանք և հասարակական ուժերի մեծ լարում էին պահանջում, որքանով որ հայկական դպրոցները զուրկ էին պետական աջակցությունից և հովանավորությունից, սակավ էին կարող դպրոցական գործիչները, նոր դարի առաջին տասնամյակներից պոլսահայերը սկսում են եկեղեցու գերիշխանությունից համեմատաբար ազատ դպրոցներ հիմնել, որոնց նյութական հոգսը ընկնում էր արհեստավորական կազմակերպությունների վրա։

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց անմիջապես հետո յուրկասահայ վաճառականներն ու մի շարք առաջավոր գործիչներ մտածում են թիֆլիսում լայն ծրագրով գործող մի դպրոց հիմնելու մասին։

Նոր դպրոցի կողմնակիցները, մասնավորապես Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում և եվրոպական համալսարաններում սովորած երիտասարդները, վերադառնալով հայ իրականության, առաջին հերթին բախվում էին ծխական դպրոցի դիմադրությանը։ Եկեղեցին իր գերիշխանությունը հեշտությամբ չէր զիջում։

Համատարած խավարի մեջ փայլատակում են մի քանի կրթական օջախներ, որոնց թիվն, անշուշտ, չէր անցնում տասից, բայց մեծ էր նրանց մատուցած ծառայությունը։ Կրթական այդ կարևոր օջախներից էին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը՝ արևելահայ իրականությունում, Պոլսի Խասգյուղ թաղամասի Ներսիսյան դպրոցը, Սկյուտարի ճեմարանը, Վենետիկի Մուրադյան վարժարանը, Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանը և մի քանի այլ դպրոցներ՝ արևմտահայ իրականության մեջ։

1815 թ. Մոսկվայում հիմնադրվում է Լազարյան ճեմարանը՝ Ռուսաստանի խոշոր կալվածատեր և արդյունաբերող Լազարյան տոհմի նյութական միջոցներով։ Այն դառնում է ժամանակի արևելագիտական միակ կենտրոնը ամբողջ Ռուսաստանում, պատրաստում է արևելյան լեզուների (պարսկերեն, թուրքերեն, արաբերեն) հմուտ մասնագետներ, որոնք ոչ միայն օգտակար կարող էին լինել Արևելքի ժողովուրդների մշակույթի ուսումնասիրման, այլև այդ ժողովուրդների հետ հաղորդակցության գործում։

Այդ ճեմարանում են ստացել իրենց կրթությունը հայտնի ռուս արևելագետները։ Բայց ճեմարանը ամենից առաջ հայոց դպրոց էր և նրա սկզբնական

նպատակն էր դաստիարակել այնպիսի սաներ, որոնք օգտակար լինեին հայ իրականությանը: Ընմարանում պաշտոնավարել են Հ. Ալամդարյանը, Մ. Սալլանթյանը, Մ. Էմինը, Մսեր Մսերյանցը, Ստ. Նազարյանցը, Միք. Նալբանդյանը և ուրիշներ: Այնտեղ սովորել են հայ մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչներ Գ. Ախվերդյանը, Քերովբե և Ռափայել Պատկանյանները, Պ. Շանշյանը, Պ. Սիմեոնյանը, Ս. Շահազիզը, Գ. Դոդոխյանը, Գր. Խալաթյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը և շատ ուրիշներ:

Թե՛ Լազարյանները և թե՛ այլ մեծահարուստներ հատկացումներ են կատարել Ռուսապտանի տարբեր վայրերից հավաքված որբ ու աղքատ երեխաների ուսուցման համար: Ընմարանում լայն տեղ է տրվել հանրակրթական առարկաներին ու լեզուներին: Առաջին անգամ արևելահայ իրականության մեջ ստեղծվել են հայերեն դասագրքեր, քերականության, վայելչագրության, հայ ժողովրդի պատմության, կրոնի, ճարտասանության ձեռնարկներ, որոնցից շատերն ունենալով մի քանի տպագրություն, օգտագործվել են երկար տասնամյակներ:

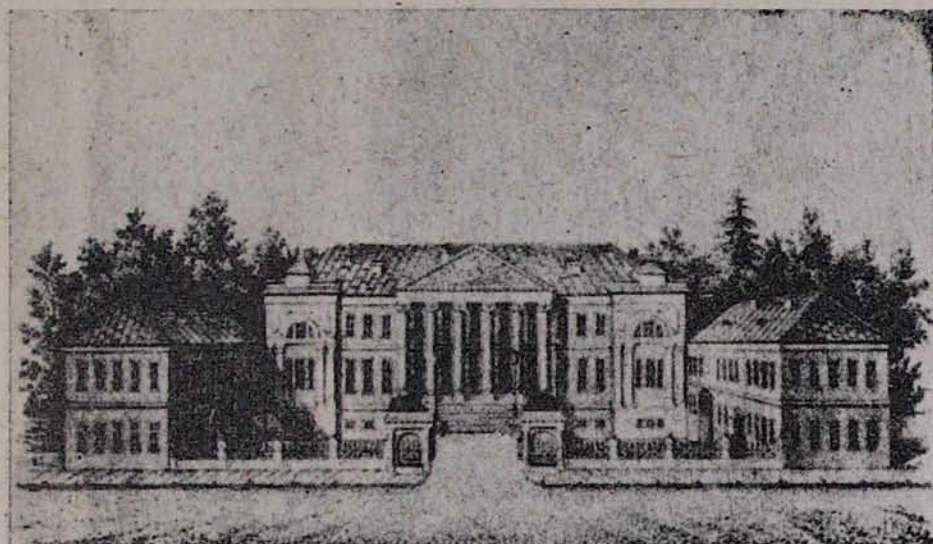
Լազարյան ճեմարանը կրթական առաջին կենտրոնն էր հայ իրականության մեջ, որտեղ հավաքվում էին ոչ միայն Կովկասից ու Թուրքիայից, այլև հեռավոր Հնդկաստանից ու Պարսկաստանից եկած աշակերտներ: Գալիս էին տարբեր գավառներից, տարբեր բարբառներով խոսող երեխաներ, իրենց հետ բերելով բնաշխարհի վարքն ու բարքը, հոգեկան նկարագիրը, նաև անգիր բանահյուսությունը: Դասավանդման հիմնական լեզուն առաջին տարիներին գրաբարն էր, սակայն աստիճանաբար գերիշխող է դառնում արարատյան բարբառը:

Ընմարանն ուներ իր տպարանը, որտեղ բացի դասագրքերից, տպագրվել են պատմա-բանասիրական, թարգմանական և այլ գրքեր, այդ թվում ճեմարանի աշակերտների ստեղծագործությունները՝ «Մուգայք Արարատյան» վերնագրով: Այնտեղ է տպագրվել նաև Ս. Շահազիզի «Լեոնի վիշտը»:

Ցրվելով Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը, Լազարյան ճեմարանն ավարտած աշակերտները աշխատում էին հայկական դպրոցներում, թերթերի ու ամսագրերի խմբագրություններում, մոտիկից մասնակցելով մտավորական, կրթական աշխատանքին, լուսավորական կյանքին: Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակում էին Մոսկվայի, Պետերբուրգի կամ Դորպատի համալսարաններում: Նկատելի է, որ բանասիրությունը, գրականությունը քիչ է գրավել հայ ուսանողներին, նրանք մեծ մասամբ հետևել են բժշկությանը: Ժամանակի առաջավոր բնագիտությունը, որ խարխլում էր ավանդական ըմբռնումները մարդու և երկրագնդի առաջացման, տիեզերքի ստեղծման և այլ հարցերի վերաբերյալ, իրեն էր քաշում գիտության ծարավի երիտասարդներին: Հայ համալսարանավարտներից ոմանք ճշգրիտ գիտությունների ճանապարհով եկան դեպի հումանիտար գիտությունները, հագեցնելով դրանք առաջավոր գաղափարախոսությամբ: Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում էին սովորել Գևորգ Ախվերդյանը, Միքայել Նալբանդյանը, նրա գաղափարակիցներ Անանիա Սուլթանշահյանը, Հովհաննես Բերբերյանը, դրամատուրգ Միքայել Պատկանյանը և շատ ուրիշներ:

Նշանավոր այս կրթարանն իր բոլոր առավելություններով հանդերձ չէր կարող կատարել այն դերը, ինչ պիտի կատարեր հայ իրականության ծոցում հիմնադրված լուսավորության կարևոր օջախը։ Այդպիսին էր 1824 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Ներսիսյան դպրոցը։ Մի քանի հարյուրի է հասնում այն մարդկանց թիվը, որոնք սովորել են Ներսիսյան դպրոցում և նպաստել հայ գրականության, հրապարակախոսության, թատրոնի, նկարչության, երաժշտության զարգացմանը։

Ներսիսյան դպրոցի գործունեության մասին խոսելիս ամենից առաջ պետք է հիշել առաջին շրջանը (1825—1830), երբ նրա տեսուչն էր Հարություն Ալամդարյանը, հայ մշակույթի խոշոր երախտավորներից մեկը։ Նա Մոսկվայից հայ իրականություն էր վերադառնում մեր մատենագրությանը, լեզվին ու պատմությանը հիմնովին տիրացած, ռուս գրականությանը քաջատեղյակ և, որ ամենից կարևորն է, այդ բոլորը մատաղ սերնդին տալու անսահման նվիրվածությամբ տոգորված։

Լազարյան ճեմարանը (XIX դարի լիտոգրաֆիա)

Ներսես Աղտարակեցու քաջալերանքով Ալամդարյանը ձեռնարկում է միջոցառումներ՝ դպրոցը ուսուցման մի դարբնոց դարձնելու ազնիվ նպատակով։ Որոշում է տտեղծել պարբերական՝ «Տարեգրություն հայոց գրագիտական»¹⁴ վերտառությամբ։ Այս ծրագրի մի մասը նա հնարավորություն չի ունենում կենսագործել քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով։ «Տարեգրության» մտահղացումն առհասարակ մնում է թղթի վրա, իսկ 1823 թ. բացված տպարանը ունենում է ոչ արդյունավետ գործունեություն։ Դրա փոխա-

¹⁴ Աղ. Երեցյան, Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1898, էջ 138։

րին ներսիսյան դպրոցը կրթության բնագավառում կատարեց ավելին, քան ժամանակի որևէ հայ դպրոց:

Այդ դպրոցի առաջին հունձքը հանդիսացան խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նաղարյանը, Գալուստ Շիրմաղանյանը և ուրիշներ: Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակեցին Ռուսաստանի կենտրոնական բաղաձներում, մասնավորապես Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Դորպատում, այդ վայրերում ստեղծելով հայկական ուրույն միջավայր, փոխադարձաբար ուսու և այլ ազգության պատկանող մտավորական շրջաններին հաղորդակից դարձնելով հայ կյանքին:

Ինչպես Լազարյան ճեմարանը, ներսիսյան դպրոցն էլ, ընդունելով աշակերտներ տարբեր գավառներից, հանդիսացավ հայ աշխարհիկ գրական լեզվի ստեղծման հիմնական օջախներից մեկը, շնայած առաջին տարիներին դասավանդման հիմնական լեզուն գրաբարն էր: Այն հանգամանքը, որ հայ նոր գրականության սկզբնավորողի՝ Աբովյանի անունը կապված է ներսիսյան դպրոցի հետ, ինքնին վկայում է, թե որքան արգասավոր եղավ ազգային այդ կրթարանը:

Ներսիսյան դպրոցը հանդիսացավ նաև արեւելահայ թատրոնի և հայ երաժշտության զարգացմանը նպաստող մի կենտրոն: Դեռևս իր առաջին տեսչի՝ Հարություն Ալամդարյանի օրոք, 1820-ական թվականների վերջերից, այնտեղ կազմակերպվում են հայերեն ներկայացումներ, աշակերտներին հաղորդակից դարձնելով թատերական արվեստին: Հետագայում դպրոցի ուսուցիչներ Հ. Կարենյանի և Մ. Պատկանյանի ջանքերով տրվում են ավելի կանոնավոր ներկայացումներ:

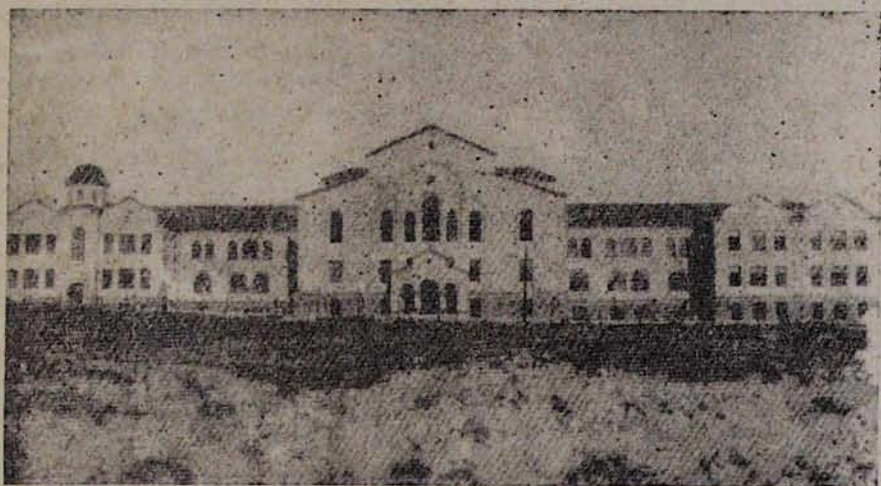
Իր աշակերտներին տալով երաժշտական և նկարչական դաստիարակություն, դպրոցը խոստումնալից շատ աշակերտների մղում էր դեպի արվեստի այդ բնագավառները: Այս տեսակետից խոշոր ծառայություն է մատուցել Պետերբուրգի Գեղարվեստների ակադեմիայի սան նկարիչ Ստեփան Ներսիսյանը:

1837 թ. բացվում է Երևանի թեմական դպրոցը: Սկզբում այնտեղ ընդունվում էին միայն հոգևորականների որդիները, աշխարհականները կարող էին սովորել գավառական դպրոցում: Բայց կարճ ժամանակ անց վերացվում է այս սահմանափակումը, ընդունվում են նաև աշխարհականների երեխաներ¹⁵, Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցին գումարներ էին հատկացնում հարուստ հայերից ոմանք: Երևանը չունեի այդ հնարավորությունը: Եվ ահա դպրոցին օգնում են Սուրմալուի, Ալեքսանդրապոլի բնակիչները՝ բամբակով, ցորենով: Չնայած ցարական կառավարության համաձուլողական քաղաքականությանը, որի հետևանքով միայն հայոց լեզուն ու կրոնն էր թույլատրված ավանդել մայրենի լեզվով, դպրոցը դառնում էր ազգային ուրույն դեմք ունեցող կրթական մի օջախ, որտեղ աշակերտները ծանոթանում էին հայ ժողովրդի պատմության ու մշակութին: Դպրոցն ուներ ուսման կալուն ծրագիր, մանկավարժական խորհուրդ, կազմակերպում էր երեկույթներ, տարեկան շնորհակցություններ, ան-

15 Առ. Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 137—138:

գամ թատերական ներկայացումներ: Հետագայում, 1865 թ., երբ Չմշկյան-Ամերիկյան թատերախումբը եկավ Երևան, ներկայացումներ տվեց ս. Սարգիս եկեղեցու բակում գտնվող թեմական դպրոցի դահլիճում՝ տեսուչ Նահապետ Աթանասյանի օժանդակությամբ:

Երևանի թեմական դպրոցն իր երկարամյա գոյության ընթացքում մեծ դեր է կատարել Արարատյան դաշտի հայ բնակչության մտավոր զարգացման գործում: Հայ մշակույթի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ սովորել են այնտեղ: Այդ դպրոցի հասարակական կշիռը շատ ավելի բարձրացավ 1870-ական թվականներին հետո:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը

Երևանի կրթական կյանքում խոշոր դեր է կատարել հայ մեծ լուսավորիչ և աշատուր Աբովյանը, տեղի գավառական դպրոցի տեսչության հինգ տարիների ընթացքում (1843—1848):

Աբովյանի անվան հետ է կապվում Հայաստանում առաջին թանգարանի ստեղծման փորձը, նրա տեսչության շրջանում (1846), Դպրոցում ստեղծվել է թանգարան, որտեղ հավաքվել են Արարատյան դաշտի բուսական աշխարհից նմուշներ, հանքային բեկորներ, նաև հնագիտական իրեր, որոնք, ինչպես «Կովկաս» թերթն է գրել, «անտերունչ տարածեալ կան յաւերակս քաղաքաց, վանօրեից և շէնից, ամենեկին անտես ի մերոց համազգեաց»: Այդ իրերի մեջ են եղել Գառնիի սյունաբեկորներից երկուսը:

Ըստ երևույթին Աբովյանը մտադրություն է ունեցել Երևանում բաց անել նաև իգական դպրոց, սակայն վրա է հասել իր խորհրդավոր անհայտացումը: Դրանից երկու տարի հետո միայն, 1850 թ., բացվել է Երևանի առաջին իգական Հոփսիմյանց դպրոցը: Այնտեղ սովորել են 28 աշակերտուհիներ, որոնցից 11-ը՝ հայեր, 10-ը՝ ռուսներ և 7-ը՝ ադրբեջանուհիներ: Չորս տարի առաջ Թիֆլիսում ստեղծվել էր ս. Նումանի (Նինայի) իգական դպրոցը և Աբովյանն էլ հրավիրվել էր պաշտոնավարելու այնտեղ:

Կրթական նույնպիսի դեր է կատարել Շուշու թեմական դպրոցը, որը բացվել է 1838 թվականին: Ղարաբաղում մինչ այդ որևէ հիմնավոր դպրոց չի եղել: Եղել են մի քանի գործիչներ (Պողոս Ղարաբաղցին, Հովսեփ Արցախեցին և այլք), որոնք իրենց մասնավոր դպրոցներում գիր ու դպրություն են սովորեցրել սահմանափակ թվով երեխաների: 1820-ական թվականների կեսերից Շուշում գործում էր Բազելի Ավետարանական միսիոներների ընկերությունը, որը բաց է ամում դպրոց, տպարան, զարկ տալիս մշակութային կյանքին: Ծիշտ է, Ավետարանական այդ ընկերությունը հետապնդում էր դավանաբանական, քաղաքական որոշակի նպատակներ, բայց ակնհայտ էր նրա կատարած աշխատանքը ժողովրդի լուսավորության ուղղությամբ: Ընկերությունը Շուշում և Մոսկվայում տպագրում է 11679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքեր¹⁶, որ ուշագրավ երևույթ էր այդ տասնամյակներում: Միսիոներներն իրենց կրոնական գրքերը տպագրում էին աշխարհաբար լեզվով:

Մարաղ-Ռափայելյան վարժարանի նախկին շենքը, Վենետիկ (1836—1850)

Ցարական կառավարության միջամտությամբ 1837 թ. դադարեցվում է Ավետարանական ընկերության գործունեությունը:

Սկսած 1830-ական թվականների վերջերից հայ լուսավորչական եկեղեցու թեմակալի իրավասությանն է անցնում կրթական հրատարակչական գործը: Շուշին իր թեմական դպրոցով դառնում է հոգևոր կենտրոն Ղարաբաղի հայերի համար: Գործում է նաև տպարանը, առաջին շրջանում տպագրելով

¹⁶ Առ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 93:

բացառապես հոգևոր բնույթի գրքեր, սակայն աստիճանաբար հրատարակում է նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ գործեր, դասական երկերի թարգմանություններ, ինչպես «Շիլլերյան կալանավորը»:

Շուշու թեմական դպրոցի շրջանավարտները շարունակում էին լուսավորություն տարածել տարբեր վայրերում, միաժամանակ սերտ կապ պահպանել իրենց սնող հաստատության հետ: 1858 թ. ստեղծվում է մի ընկերություն, որի նպատակն էր գրադարան ստեղծել դպրոցի համար:

1860-ական թվականների սկզբներից ուժեղացող պայքարը, որի նպատակն էր թուլացնել դպրոցի վրա եկեղեցու միահեծան ղեկավարությունը և ժողովրդին մասնակից դարձնել կրթական աշխատանքի կազմակերպմանը, հանգեցրեց հոգաբարձության ստեղծմանը:

Հոգաբարձությունն իր ձեռքն է վերցնում դպրոցի ղեկավարությունը: Գումարվում են ժողովներ, ծավալվում վիճարանություններ: Աշխուժանում է հասարակական միտքը: Ժամանակի առաջավոր մտածողները հասարակական ընթերցարանում գումարված նիստերում «ամենայն հարազատությամբ քննարկում էին այն ժամանակվա մեր առաջավոր գործիչներ Նազարյանի, Նալբանդյանի, Շանշյանի գաղափարները»¹⁷:

Թեմական դպրոցի բարձր դասարաններում նկատելի տեղ էր տրվում հանրակրթական առարկաներին. հայոց լեզվի, հայոց պատմության հետ մեկտեղ ուսուցվում էր աշխարհագրություն, թվաբանություն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն, ֆրանսերեն լեզուներ, վալիչազրություն, նկարչություն և այլն:

XIX դարում կրթական կյանքի աշխուժացում է նկատվում Ղրիմի Թեոդոսիա, Ղարասուբազար, Սիմֆերոպոլ, Բեսարաբիայի Քիշնյով, ինչպես և Հարավային Ռուսաստանի Մոզդոկ, Ղզլար, Աստրախան, մանավանդ Նոր Նախիջևանի հայաբնակ գաղութներում:

Լուսավորական շարժումը իր ոլորտի մեջ էր առել նաև այս հայաբնակ գաղութները, որոնք ապրում էին նույն մտորումներով, ինչ Թիֆլիսի, Մոսկվայի, Պոլսի ուսումնատենչ հայերը: Դրան նպաստում էին մի կողմից հայ գրքի ու մամուլի թափանցումը հայաբնակ վայրերը, որը մտքեր էր հուզում, ապագայի ծրագրեր հուշում, մյուս կողմից՝ Լազարյան ճեմարանի, Մոսկվայի համալսարանի, Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտների գործունեությունը հայ իրականության մեջ:

Կրթական աշխատանքի աստիճանական փոխանցումը հոգևորականներից աշխարհիկ մարդկանց՝ մեծապես նպաստում է ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացմանը, մտավոր զարթոնքին: Այդ երիտասարդները, վերադառնալով հայրենիք, իրենց հետ բերում էին ռուսական և արևմտաեվրոպական առաջավոր գաղափարներ: Նրանք, միաժամանակ, հայ մատաղ սերունդի մեջ պատվաստում էին սեր դեպի մայրենի լեզուն, հետաքրքրություն դեպի պատմական անցյալը, սեփական արժեքները:

Դպրոցի աշխարհականացումը դյուրին չէր. հայ եկեղեցին, տեսնելով իր ավանդական գերիշխանության թուլացումը, XIX դարի ամբողջ ըն-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 94:

թացքում մոլեգին պայքար է մղել նոր գաղափարներ քարոզող մանկավարժների դեմ, նրանց ենթարկելով ամեն կարգի հալածանքների: Այդ ճակատագրին են արժանացել ևս Աբովյանը, Գ. Պատկանյանը, Մ. Թադիագյանը, Պետրոս Շանշյանը և ուրիշներ: Տեական ու համառ պայքարի այս պայմաններում է, որ հիշատակված քաղաքներում ստեղծվում են կրթական նոր կենտրոններ, արական և իգական դպրոցներ: Նոր դպրոցը, անշուշտ, դեռ երկար ժամանակ պիտի գտնվեր հայոց եկեղեցու գաղափարական ազդեցության տակ, ենթակա դասավանդման ավանդական մեթոդներին, սակայն լուսավորական նոր հայացքների տարածումը անժխտելի էր:

1806 թ. բացվում է Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցը, մեծ հետաքրքրություն ստեղծելով իր շուրջը: Աստրախանում XVIII դարի վերջերից գործում էին ծխական դպրոցներ, տպարան, հավաքվել էին հին ձեռագրեր: XIX դարի առաջին տասնամյակում արդեն փակվել էր նախկին տպարանը, բայց բացվել էր երկրորդը և լույս էր ընծայել մի քանի գրքեր, այդ թվում Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, ռուսերենից կատարված թարգմանություններ, ռուսական ձեռնարկներ և այլն: Աստրախանում ստացվում էին կալկաթայում, Վենետիկում, Պոլսում հրատարակված գրքեր, պարբերականներ:

Այս պայմաններում հիմնադրված Աղաբաբյան վարժարանն ուներ զործունեության պարարտ հող և նկատելի դեր է կատարել կենսունակ այդ գաղութի կյանքում, մասնավորապես Սերովբե Պատկանյանի տեսչության տարիներին՝ 1819—1827 թվականներին: Այս դպրոցում է սովորել Գաբրիել Պատկանյանը, որը հետագայում դարձավ ժամանակի ականավոր մանկավարժներից մեկը:

XIX դարի առաջին կեսին Քիշնյովի հայկական գաղութում կրթական նկատելի աշխատանք է ծավալում Մսեր Մսերյանցը: Անկախ այն փաստից, որ Մսերյանցը հետագայում դարձավ արևելահայ կղերա-աղայական հոսանքի ներկայացուցիչներից մեկը, «Ճռաքաղ» հետադիմական հանդեսի խմբագիրը, դարասկզբի նրա գործունեությունը արժանի է ուշադրության: Նա 1836—1848 թթ. աշխատել է Մանուկ-բեյ Միրզայանի որդի Հովհաննես Մուրադի՝ Քիշնյովի մոտակայքում գտնվող ագարակում (Հնչեշտում) որպես տնային դաստիարակ, նաև քարտուղար, գրել է Միրզայանի քաղաքական գործունեության արկածալից պատմությունը: Մսերյանցը միաժամանակ ունեցել է իր մասնավոր դպրոցը: Նա նամակագրական կապ է պահպանել ինչպես Աբովյանի և առաջավոր այլ մտածողների հետ, գրել է հայատառ թուրքերեն աշխատություններ, որոնցից մեկում («Երկու Կիրակոս») քննադատում է եկեղեցական դոգմաները, դասավանդման հին, սխոլաստիկ մեթոդները, կոչ անում երեխաներին տալ օգտակար գիտելիքներ՝ անգիր արված կրոնական բանաձևումների փոխարեն:

XIX դարի կեսերին մտավորական կենտրոն է դառնում նաև Թեոդոսիան: Այնտեղ 1858 թ. հիմնադրվում են տպարան և խալիբյան վարժարանը:

Հայկական կրթական խոշոր կենտրոն էր նոր Նախիջևանը: Այնտեղ կար դպրոց, հիմնադրվել էր տպարան:

XVIII դարի վերջերին Լազարյանների նյութական միջոցներով դպրոց է բացվում այս քաղաքում: Հայաբնակ այդ գաղութի տեսակարար կշռի մեծու-

Թյամբ պետք է բացատրել այն, որ Լազարյանները սկզբում նպատակ են ունեցել իրենց ճեմարանը հիմնել Նոր Նախիջևանում և հետո միայն Մոսկվայում:

Ալլապես, 1830-ական թթ. սկզբներից այնտեղ դպրոց է բաց արել ճեմարանի շրջանավարտներից Թեոդորոս Խաղամյանը: Նա եղել է բանաստեղծ, դրամատուրգ, նրա անվան հետ է կապված այդ քաղաքում թատերական ներկայացումներ տալու փաստը. հավանաբար բեմադրել է նաև իր պատմական ողբերգությունները, որոնցից մեկի ժամանակ երգվել է նրա «Ցնծա այսօր Հայաստան» երգը, ինչպես վկայում է Միքայել Նալբանդյանը:

Նոր Նախիջևանի կրթական կյանքում զգալի դեր են կատարել Պատկանյան ընտանիքի անդամները: 1806 թ. տեղի դպրոցական գործիչների հրավերով Աստրախանից այստեղ է գալիս Սերովբե Պատկանյանը և պաշտոնավարում մինչև 1809 թվականը, ապա վերադառնում Աստրախան: Մի նոր հրավերով, 1827 թ. Պատկանյանների ամբողջ ընտանիքը տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան, ծավալում կրթական լայն աշխատանք: Ս. Պատկանյանի մահից հետո նրա գործը շարունակում է որդին՝ Գաբրիել Պատկանյանը: Նրա ղեկավարած քաղաքային դպրոցում են սովորել բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը, Միքայել Նալբանդյանը և ուրիշներ: Չնայած հոգևորական կոչմանը, Գ. Պատկանյանը եղել է լուսավոր դեմք, որի համար ենթարկվել է խավարամուլների հալածանքին:

Հակառակ այս բոլոր փորձերին, մինչև դարի կեսերը Նոր Նախիջևանը չի ունեցել կայուն ծրագրով գործող գավառական դպրոց:

Կրթական բարձր մակարդակի վրա կանգնած ուսումնարանի ստեղծման ուղղությամբ նվազ դեր չի կատարել Միքայել Նալբանդյանը թե՛ «Հյուսիսափայլում» տպագրված հոգվածներով և թե՛ գործնական աշխատանքով: Այդ նպատակով նա ճանապարհորդել է մինչև Հնդկաստան, որպեսզի հաջողեցնի Մասեհ Բաբաջանյանի կտակը: Նալբանդյանը 1858 թ. «Հյուսիսափայլում» տպագրած իր «Հիշատակարանում» գծել էր այն ծրագիրը, որ ունենալու էր Նոր Նախիջևանում հիմնադրվելիք դպրոցը, որտեղ բազմաթիվ լեզուներից, պատմությունից, աշխարհագրությունից, հնախոսությունից բացի ավանդելու էին վաճառականության ուսմունք, վիճակագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, բնագիտություն, գյուղատնտեսություն, մեքենագիտություն, նկարչություն և այլն:

Այս բոլոր ծրագրերը, սակայն, մնում են թղթի վրա, ժամանակի հետամրնաց պայմանների հետևանքով:

Մեծ է Դորպատի դերը արևելահայ մտավորականության զարգացման գործում: Դարասկզբից գործող Դորպատի համալսարանը եղել է կարևոր կրթական կենտրոն հայերի համար: Այնտեղ սովորել են քառասունից ավելի հայ ուսանողներ, որոնց զգալի մասը նշանակալից դեր են կատարել հայ կյանքում, ինչպես Խաչատուր Աբովյանը, Ստ. Նազարյանցը, Գևորգ Աբխմյանը, Պետրոս Սիմեոնյանը, Քերովբե Պատկանյանը, Գևորգ Դոդոխյանը և ուրիշներ:

Մոսկվայում սովորող տասնողության այն հատվածը, որ ամուր թելերով կապված էր հայ կյանքի հետ, ակտիվ մասնակցում էր այդ շարժումներին,

տողորված էր նույն առաջադեմ տրամադրություններով, Հայ ուսանողները մասնակից էին Մոսկվայում գործող գաղտնի կազմակերպությունների, խումբակների աշխատանքներին:

Մոսկվայի համալսարանում են սովորել այն երիտասարդները, որոնք Ռ. Պատկանյանի ղեկավարությամբ 1850-ական թվականների կեսերին Պետերբուրգում հրատարակում էին «Գամառ-Քաթիպա» հայտնի տետրակները: Մոսկվայի համալսարանի ուսանողների շնորհիվ սկիզբ առավ արևելահայ թատրոնը և կենցաղային դրամատուրգիան՝ Ն. Ալադաթյանի, Ն. Փուլինյանի, Մ. Տեր-Գրիգորյանի և ուրիշների ջանքերով: Եվ, վերջապես, այդ ուսանողները զարկ տվին հայ առաջավոր հրապարակախոսական մտքին «Հյուսիսափայլ»-ում և հայերեն այլ պարբերականներում: Ծիշտ է, արևելահայ լիբերալ բուրժուազիան զգույշ էր քաղաքական հարցերում, դեմ էր Ռուսաստանի հեղափոխական շարժմանը, այնուամենայնիվ, դեմոկրատական գաղափարների տեր մտավորականները անտարբեր չէին Արևմտյան Հայաստանում տիրող վիճակի նկատմամբ, պաշտպանում էին արևմտահայ ազատագրական շարժման քաղաքական ձգտումները: Այդ նկատում ենք և՛ Ռ. Պատկանյանի, և՛ Ս. Շահազիզի և՛ շատ ուրիշների, առավել ևս հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի մոտ, որի «Ազատությունը» երկար ժամանակ մնաց հայ երիտասարդության շուրթերին:

Մինչև դարասկիզբը Կ. Պոլսում գերազանցապես գործել են տարրական դպրոցներ և, այսպես կոչված, «դպրաց դասեր»՝ տարբեր եկեղեցիներին կից, որոնք նախնական գիտելիքներ են տվել հոգևորական կոչման պատրաստվող երիտասարդներին:

Կրթական շարժումը նոր աստիճանի է բարձրանում XIX դարի առաջին քառորդում: 1813 թ. Թուղլաջի Մարտիրոս աղան դպրոց է հիմնում Պելքոզ թաղում¹⁸, Մի քանի տարի անց Գրիգոր ամիրա Չերքեզյանը դպրոց է հիմնում Բերա կենտրոնական թաղամասում: Հարություն Պեղճյանը 1826 թ. բաց է անում ասեղնագործական դպրոց՝ աղջիկների համար, որը, փաստորեն, իգական առաջին վարժարանն էր պոլսահայերի մոտ: Նույն ամիրայի ջանքերով 1828 թ. Գում Գաբուի մայր եկեղեցու մոտ կառուցվում է մի դպրոց, որտեղ դասավանդում էր հայտնի հայկաբան Գրիգոր Փեշտիմալճյանը¹⁹:

Պեղճյանի օրինակին հետևում է Զանիկ ամիրան: Նրա օժանդակությամբ իգական դպրոցներ են բացվում Կոնստնուլա և Սկորդեիա թաղամասերում՝ Հռիփսիմյանց և Գայանյաց անուններով²⁰: 1832 թ. հիմնվում է էյուպ թաղամասի Պեղճյան վարժարանը:

1836 թ. բուռն զարգացում է ապրում Խաազկուլի ներսիսյան դպրոցը, որը ժամանակի խոշոր և արդիական ծրագրով գործող ուսումնական հաստատություններից մեկն էր: Այդ դպրոցը, որտեղ սովորում էին մոտ 600 աշակերտներ, ուներ բնագիտության սենյակ: Ուսումնական ծրագրում, բացի մայրենի լեզվից կային ֆրանսերեն և իտալերեն²¹:

¹⁸ «Ընդարձակ օրացույց ս. փրկչյան Ազգ. հիմնադրանքի հայոց», Կ. Պոլիս, 1901, էջ 176:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 191—195:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում, էջ 202:

Գեոևս 1832 թվականին հայ գինեգործների կազմակերպությունը դպրոց է բաց անում Գանլը Քիլիսե թաղամասում: Հետագայում Լանգայի մայր վարժարանի հոգսը վերցնում են ոսկերիչները, Քոփ Գաբուի վարժարանինը՝ թյուրկյենուհիները, Սամաթիայի Ննի-Մահալեի դպրոցը ղեկավարում են արհեստավորական ուրիշ կազմակերպություններ և այլն²²:

Այլ հեղանկարներ ուներ Եվրոպայում ուսած մի քանի երիտասարդների ջանքերով 1838 թ. բացված Սկյուտարի ճեմարանը, առաջին միջնակարգ դըպրոցը արևմտահայ կյանքում: Նրա ծրագիրը կազմված էր եվրոպական համապատասխան դպրոցների ծրագրերի ոգով, լայն տեղ տալով օգտակար գիտելիքներին և լեզուներին:

Զմյուռնիայում կային եվրոպական ծրագրով գործող երկու դպրոցներ՝ Մեսրոպյան-արական, և Հռիփսիմյան-իգական վարժարանները:

Մեսրոպյանը, որտեղ յուրաքանչյուր տարի սովորում էին 300—400 աշակերտներ, հիմնվել է 1799 թ. և ունեցել է տասնամյակների բեղուն գործունեություն: Այս դպրոցը նկատելի ծաղկման է հասնում Անդրեաս Փափազյանի տեսչության շրջանում (1832—1845), երբ ուսումնական ծրագիրը վերակառուցվում է այնպես, որ լայն տեղ է տրվում ֆրանսերեն, իտալերեն և անգլերեն լեզուներին: Այդ միջոցառումը մեծ աղմուկ է բարձրացնում կղերա-ամիրայական դասի մեջ և բուռն պայքարի տեղիք տալիս²³: Ուշագրավ է հետադիմականների այն փաստարկը, թե «Գաղիերեն անհավատություն, Վուտեր ըսել է»²⁴: Հետադիմականները ոչ թե սարսափում էին ֆրանսերեն լեզվից, այլ նկատում էին, որ այդ լեզվի միջոցով Զմյուռնիա են թափանցում ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարները:

Մեսրոպյան վարժարանում Անդրեաս Փափազյանի ջանքերով կազմակերպվել են աշակերտական թատերական ներկայացումներ, ցուցադրվել են աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող կատակերգություններ, ինչպես Գուդենիի «Հյուրանոցի տիրուհին», որը բեմադրվել է 1836 թ. և կրկնվել մի քանի անգամ:

Հռիփսիմյանց իգական վարժարանը հիմնադրվել է 1840 թ և, որոշ ընդմիջումներով (արդյունք՝ հրդեհի և նոր շենքի կառուցման), գործել է մինչև դարավերջը: Այնտեղ նույնպես դասավանդվել են օտար լեզուներ: Դրանով պետք է բացատրել XIX դարի երկրորդ կեսին զմյուռնահայ շատ ընտանիքներում գրասեր ու երաժշտասեր կանանց առկայությունը:

Արևմտահայ իրականության մեջ խոշոր դեր է խաղացել Վենետիկի Մխիթարյանների Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը: Զնայած Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը ենթակա էր Մխիթարյան վանքի հսկողությանը և ծրագրում լայն տեղ էր հատկացրել կրոնական առարկաներին, այնուամենայնիվ, զբաղվելով Վենետիկ քաղաքում, մասամբ հաղորդակից էր ժամանակի գիտու-

22 Ա. Ալոբյանյան, Աղզային Սահմանադրությունը (Ընդարձակ օրացույց Աղզ. հիվանդանոցի, 1910, էջ 157):

23 Սո. Փափազյան, Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Զ. Փափազյանի, Կ. Պոլիս, 1859, էջ 13—14:

24 Հ. Հակոբ վ. Փոսյան, Հայքի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, հատ. Ա, Վիեննա, 1899, էջ 123: 37—41

թյան նվաճումներին, դպրոցական մի շարք առարկաներ կապված էին դրական գիտությունների հետ, Արևմտահայ գրականության ականավոր դեմքերից շատերը սովորել են այդ վարժարանում, ինչպես Մ. Մամուրյանը, Մկ. Պեշիկթաշլյանը, Ս. Հեքիմյանը, Թ. Թերզյանը և ուրիշներ:

Ֆրանսիական համալսարաններում սովորող ուսանողներից մի քանիսը, որոնք մասնակցել էին հեղափոխական խմբումներին, ծառացել են հայ եկեղեցու ավանդական պատգամների դեմ: Դրանցից էին Նիկ. Զորայանը, Նահապետ Ռուսինյանը: Սրանցից Զորայանը սովորել է Փարիզում, հետևել տնտեսագիտության, խորապես ուսումնասիրել ուտոպիստ սոցիալիստներին՝ Սեն-Սիմոնին, Ռոբերտ Օուենին, Ֆուրյեին:

Հաջորդ տասնամյակի խոշորագույն դեմքերից են, դարձյալ Փարիզում կրթություն ստացած, 1861—1862 թթ. Միքայել Նալբանդյանի հետ բաղադրական սերտ կապեր պահպանող բժիշկ Հ. Քյաթիպյանը և Տիգրան Փեշտիմալճյանը: Առաջինը գրավոր ժառանգություն չի թողել, բայց եղել է ժամանակի ամենալուսավոր և մատերիալիստ մտածողներից մեկը: Ժամանակակիցների վկայությամբ, նա մերժում էր քրիստոնեական դոգմաները, աստծո և հանդերձյալ կյանքի գոյությունը:

1860-ական թվականների արևմտահայ մտավորական սերնդի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից է բնագետ-փիլիսոփա, մատերիալիստ Բալուստ Կոստանդյանը, որն իր աշխատություններով, հատկապես «Մեթոդի վրա» փիլիսոփայական երկով, մերժեց մարդու առաջացման կրոնական ըմբռնումները: Կոստանդյանը եղել է Զմյուռնիայի «Հաշտենից և Վասպուրական» ընկերության հիմնադիրներից, որը 1860-ական թվականների սկզբներին առաջադիմական խոշոր դեր է կատարել՝ արժանանալով Միքայել Նալբանդյանի ու Հ. Սվաճյանի պաշտպանությանը:

Հնգվահայ գաղութում կրթական աչքի ընկնող աշխատանք էր կատարում 1821 թ. Կալկաթայում հիմնված Մարդասիրաց ճեմարանը, որը գտնվում էր ժամանակի լուսավորական շարժման ոլորտում և սովորող երկսեռ աշակերտությունը գերազանցապես տալիս էր աշխարհիկ դաստիարակություն, ուսուցանում հայոց լեզու, մատենագրություն, պատմություն և այլն: Ճեմարանն ուներ բազմակողմանի զարգացած ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին Հովհ. Ավդալյանը, Թադ. Ավետումյանը, Մ. Թադիադյանը և ուրիշներ:

Մարդասիրաց ճեմարանն էլ, ինչպես Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, գրեթե նույն ժամանակամիջոցում, այսինքն՝ 1822—1823 թթ., ունենում է իր սեփական տպարանը, զարկ տալիս հրատարակչական գործին: Այդ տպարանում տպագրված գրքերի նկատելի մասը մտավոր զարգացման նպաստող երկեր էին, ինչպես «Համառոտ մեկնություն տրամաբանության, որ ըստ հունաց ասի տիալիքթիկես» (1822), բառարան անգլերեն լեզվի և այլն:

Ճեմարանն ստեղծում է ճոխ գրադարան, որտեղ կենտրոնացվում են հայերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրքեր:

Այսպիսով, XIX դարի 50—60-ական թվականներին դպրոցական գործը հայ իրականության մեջ լուրջ առաջընթաց է ապրում: